

СЕРЕДНІЙ КЛАС ЯК ФАКТОР АКТИВІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Стаття присвячена проблемам становлення середнього класу в соціально-класовій структурі населення України. Уточнені методичні підходи, критерії визначення цієї категорії населення. Проаналізовано вітчизняний та зарубіжний досвід формування моделі соціальної стратифікації суспільства. Обґрунтовані необхідність удосконалення методичних підходів та практичних заходів формування середнього класу в Україні.

Постановка проблеми

Створення ринкової економіки супроводжується стрімким розширенням суспільства за матеріальним, соціальним статусами. Перед державою постала проблема соціального захисту і підтримки малозабезпечених прошарків населення. Прагнення України увійти в Європейську спільноту неможливе без створення системи правових, економічних, організаційних та інших заходів державних і приватних установ й організацій, що сприятимуть підтримці соціальної стабільності у суспільстві, створенню умов для зростання добробуту, забезпечення належного рівня та якості життя населення. Наявність дієвої, ефективної системи соціального захисту – це відображення рівня розвитку держави, його відповідності вимогам часу, сучасним демографічним, соціально-економічним процесам. Чим вищий рівень життя членів суспільства, тим більш розвинутим воно вважається.

Стратегічна мета інтеграції України до складу Європейського співтовариства потребує серйозної роботи щодо удосконалення захисту прав і свобод людини, демократизації всіх складових суспільного життя, економічного зростання та забезпечення механізмів і умов для створення матеріального й духовного добробуту населення. Найважливішим аспектом цієї проблеми, віддзеркаленням місця людини в системі державної політики є стан її соціального захисту та надання соціальних гарантій, формування середнього класу як фактора активізації людського потенціалу, розвитку соціально-економічних процесів.

Аналіз останніх досліджень

Проблеми розміщення, відтворення, зайнятості, трудових відносин, соціального захисту і структури населення привертають увагу науковців і практиків. Значний внесок у їх розробку зробили такі вчені, як: С. Бандур, Д. Богиня, О. Бугуцький, І. Гнибіденко, О. Грیشнова, С. Дорогунцов, А. Жуковська, Т. Заяць, Ю. Краснов, А. Колот, Г. Купалова, Е. Лібанова, О. Макарова, М. Малік, І. Маслово, С. Оксамитна, В. Онікієнко, І. Петрова, В. Петюх, С. Пирожков, О. Симончук, В. Стешенко, В. Терещенко, Л. Черенько, А. Чухно, М. Шаленко, В. Юрчишин, К. Якуба та інші. Водночас, майже не

проводяться дослідження, присвячені оцінці ступеня та форм взаємозв'язку між цими соціально-економічними процесами, що має стати основою їх регулювання, гармонізації. Потреба в таких дослідженнях зростає з року в рік. Усе це свідчить про актуальність теми, що й зумовило її вибір, наукове і практичне значення проведеного дослідження. Метою даного дослідження є оцінка формування середнього класу як фактора активізації соціально-економічного розвитку.

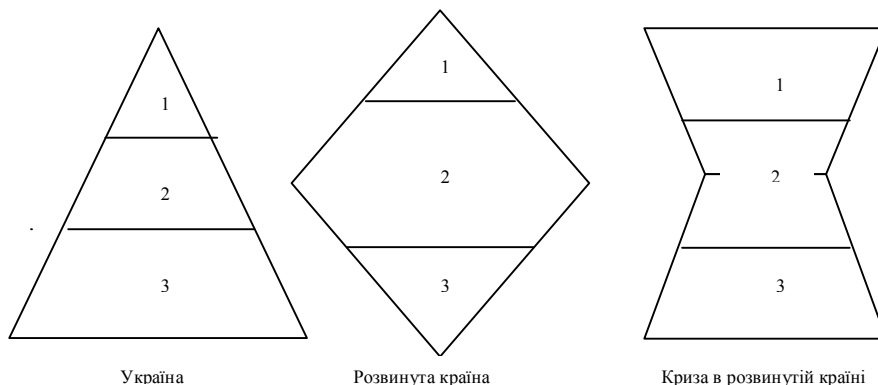
Об'єкт та методика досліджень

Об'єктом є процес становлення середнього класу в сучасному українському суспільстві. Теоретичною і методологічною основою дослідження є положення вітчизняної та зарубіжної економічної науки з проблем соціального захисту, підвищення рівня життя населення. У процесі дослідження використовувалися загальні та спеціальні наукові методи, які ґрунтуються на об'єктивних законах економіки: метод теоретичного узагальнення та аналізу і синтезу – для вивчення теоретичних аспектів формування середнього класу; різноманітні прийоми економіко-статистичного методу (статистичне спостереження, порівняння, соціологічне опитування, тестування, табличний, графічний) – при опрацюванні масиву статистичних даних та наочної ілюстрації досліджуваних явищ; монографічний метод – застосовано обґрунтування необхідності становлення і розвитку середнього класу в соціально-класовій структурі українського суспільства; абстрактно-логічний – для узагальнення результатів досліджень, формулювання висновків і перспектив подальших досліджень.

Результати досліджень

Соціальна ринкова економіка спирається на людський потенціал, наділений особистою свободою та відповідальністю, субсидіарністю й солідарністю. Приватна ініціатива та правове регулювання, що забезпечує конкуренцію та необхідне соціальне вирівнювання, що спрямоване проти надмірного державного інтервенціонізму, є важливою передумовою для формування гуманного суспільства та досягнення економічних успіхів. Наразі зростає науковий інтерес до обґрунтувань, принципів та інструментів соціальної ринкової економіки. Доцільно продовжити їх розвиток з урахуванням змінених умов та вимог нашої сучасності. Слід активізувати моральні рушійні сили, економічні програми та суспільно-політичні аспекти соціальної ринкової економіки.

Перехід до соціальної ринкової економіки висунув на перше місце проблему формування «середнього класу» як наймобільнішої і найбільшої економічно активної соціальної категорії, що є опорою сучасного цивілізованого суспільства. Водночас, на сучасному етапі в Україні ще не створено критичну масу економіки для його формування і розвитку. Має місце значне падіння рівня життя сімей, які раніше мали середній достаток. Вважається, що за сприятливих умов і в розвинутій економіці, суспільство можна представити у вигляді ромба (рис. 1). На протигагу українське суспільство має вигляд трикутника (або, як трактують соціологи [4, 5, 8], – піраміди), в якому найбільший (основний) сектор охоплює клас бідних.

1 – клас багатих; 2 – середній клас; 3 – клас бідних

Рис. 1 Схема поділу суспільства на класи

Джерело: адаптовано автором на основі матеріалів [1, 7].

Наразі відбувається виділення середнього класу і виведення його за межу прожиткового мінімуму. Разом з тим, почалося формування «приватнопідприємницького» прошарку, який має високі та занадто високі доходи. За даними [9], найзаможніші 20% населення Землі мешкають у найбагатших країнах, на які припадає 86 % світового ВВП, 82 % експортних ринків, 68 % усіх прямих іноземних інвестицій, 74 % всіх телефонних ліній, водночас, на 20 найбідніших відсотків населення Землі припадає лише 1,5 % світового ВВП. Отже, на сучасному етапі розвитку країни економічні та соціально-психологічні наслідки поляризації доходів і споживання товарів різними категоріями населення виявляються у посиленні егалітарних настроїв у суспільстві.

За сформованою у світовій соціології традицією, вітчизняні дослідники практикують два підходи до визначення класів (верств населення) – суб’єктивний та об’єктивний. Суб’єктивний ґрунтується на принципі самоідентифікації, тобто виходить із міркувань самих членів суспільства стосовно того, до якої соціальної верстви чи класу вони належать. Об’єктивний підхід не залежить від переконань індивіда і найчастіше передбачає соціально-професійний статус та рівень доходів. Розглянемо докладніше структуру майнового розшарування населення та ідентифікацію середнього класу в Україні (табл. 1).

В цій таблиці для побудови моделі соціальної структури українського суспільства використано результати фірми «Соціс», яка здійснила опитування 1200 осіб [10, с. 221]. Найбільший вибір населення припадає на нижній середній (робітничий) клас – 47 %, що при графічному зображенні буде відповідати піраміді. Цікавим є факт розбіжності самоідентифікації та результатів формування соціально-класових категорій за рівнем доходів (об’єктивний підхід). За рівнем фактичних доходів середнього і робітничого класу, питома вага цієї категорії є меншою, ніж рівень самовіднесення респондентів до цих верств населення. Це пояснюється нелегальними

доходами, додатковою зайнятістю, аутсорсингом, соціально-психологічними особливостями опитаних респондентів.

Таблиця 1. Зіставлення даних самоідентифікації та об'єктивного підходу оцінки соціально-класових категорій населення України, %

Соціально-класові категорії	Розподіл даних самоідентифікації	Розподіл даних за об'єктивним підходом
Вища верства	0,7	3,1
Середня верства	28,3	27,2
Нижній середній (робітничий) клас	47,0	43,6
Нижча верства	24,0	26,1

Джерело: адаптовано автором за результатами досліджень [10].

За вітчизняними підходами формування соціальних страт, об'єктивним фактором є рівень доходів населення і, зокрема, формування його активної частини – заробітної плати, доходів від підприємницької діяльності, самозайнятості, власності і таке інше. Наведені розрахунки на рисунку 2 свідчать про те, що заробітна плата у структурі доходів населення України складає 37–44% від загальної суми доходів. Надзвичайно низький рівень має частка прибутку та іншого змішаного доходу, що свідчить про згортання доходів від самостійного створення робочих місць підприємцями в Україні, або їх приховування. Оскільки рівень життя українців, як і їх купівельна спроможність, далека від економічно розвинених країн, то можна зробити висновок, що заробітна плата є чи не єдиним джерелом збільшення доходів населення.

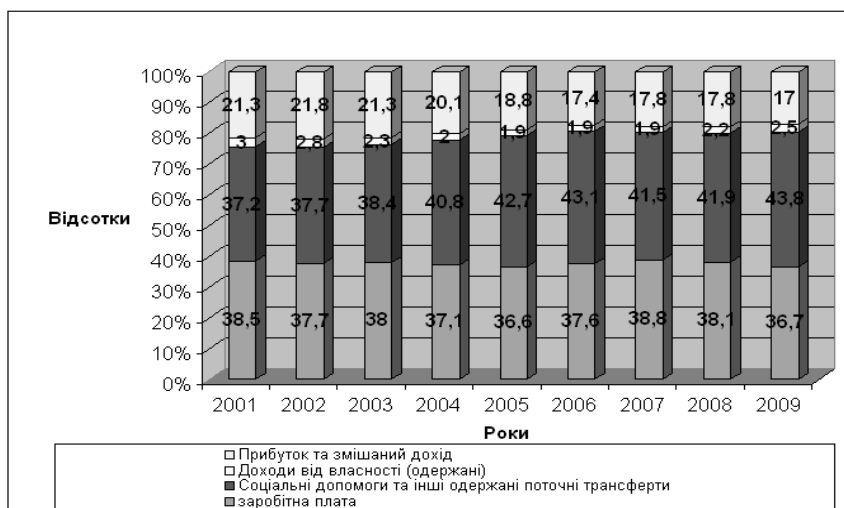

Рис. 2 Динаміка структури доходів населення в Україні, %
Джерело: розраховано за даними Держкомстату України [2, 3].

У міжнародних порівняльних дослідженнях для ідентифікації середнього класу, як правило, використовують тест інтегральної оцінки соціального статусу за чотирма категоріями (вища верства, середня, нижче середньої (робітнич) і нижча) (табл. 2). На основі цієї методики було здійснено порівняння середнього класу українського населення з російським і групою 17 економічно розвинених країн світу. Встановлено, що частка середнього класу в Україні складає 27,2 %. За оцінками О.Симончук, це значно менше від рівня групи 17 економічно розвинених країн Європи та Північної Америки, де цей показник склав 58,9 %. Зіставлення даних соціальної стратифікації населення підтверджує принципові розбіжності у соціально-класовій структурі українського суспільства та розвинутих країн Західної Європи, Північної Америки.

Таблиця 2. Самоідентифікація респондентів за класовими статусами в Україні, Росії та групою економічно розвинених країн, %

Соціальний статус	Україна	Росія	17 країн Європи та Північної Америки
Верхній середній клас	3,1	4,0	7,5
Середній клас	27,2	33,0	58,9
Нижній середній клас	43,6	31,0	23,5
Нижчий клас	26,1	32,0	10,1

Джерело: власні дослідження.

У свою чергу, це підтверджує рисунок 3, де проілюстровано порівняння результатів самоідентифікації класової належності населення України та окремих економічно розвинених країн світу.

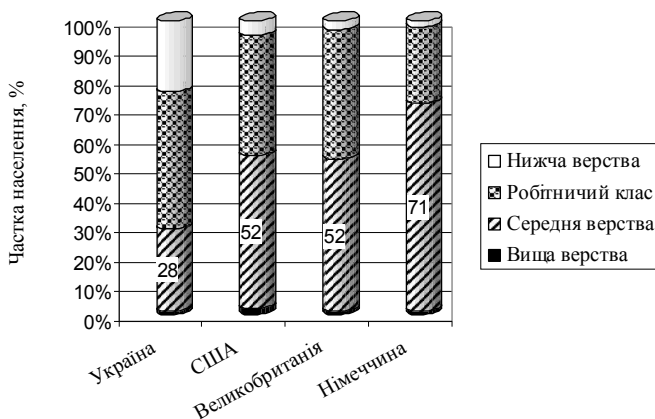

Рис.3. Самоідентифікація населення різних країн за соціально-класовими категоріями, %

Джерело: власні дослідження.

Цей рисунок демонструє невідповідність моделі соціальної стратифікації України соціально-класовим структурам багатих країн. Найбільшу частку в таких країнах займає середній клас: США, Великобританія – 52 %, Німеччина – 71 %. На жаль, має місце не тільки кількісна невідповідність, а й якісний склад цієї категорії населення. Зокрема, вітчизняні підходи до формування середнього класу базуються на диференціації рівня доходів населення, який, згідно з чинними правовими нормами, порівнюють із розміром фізіологічного мінімуму, вартісної межі малозабезпеченості, мінімальним споживчим бюджетом тощо. Слід звернути увагу, що глибоко не аналізується походження цих доходів: їх пасивної частини (соціальна допомога від родичів, держави, фондів), чи активної (доход підприємця, заробітна плата). Ретельно не аналізується статус зайнятості отриманих доходів: зайнятий економічною чи кримінальною діяльністю, безробітний, економічно не активний тощо. Водночас при визначенні критеріїв середнього класу зарубіжними спеціалістами прослідковується система взаємоузгоджених її атрибутів у певному суспільстві. До них належать професійно-освітній статус, доход (заробітна плата), престиж, соціальний статус, вік, місце проживання тощо.

Традиційно в економічно розвинених країнах до середнього класу відносять такі професійні групи: вчителі, лікарі, працівники науки, культури, мистецтва тощо. Водночас, в українському суспільстві ця категорія не володіє відповідними матеріальними і грошовими ресурсами, що, у свою чергу, не дає можливості бути економічно незалежними, мобільними, активними ініціаторами нових ідей і, відповідно, занижує їх соціальну самооцінку. У таких умовах необхідне негайне реформування систем оплати праці в країні, їх адаптації до соціальної ринкової економіки, сучасних тенденцій розвитку ринку робочої сили, соціо-демографічних процесів, структури галузевої зайнятості. Основними заходами цього напрямку повинні стати:

- скорочення диференціації доходів найзаможнішої та найбіднішої часток населення шляхом впровадження прогресивної шкали оподаткування, оподаткування нерухомості, товарів розкошу, диференціації податку на додану вартість;

- використання вартісної величини мінімального споживчого бюджету (МСБ) як основи для розрахунку мінімальної заробітної плати, який забезпечує нормальне відтворення робочої сили і формування середнього класу (інтелігенції) у суспільстві в цілому і окремих регіонах зокрема. МСБ розраховувався в Україні з 1991 року, але з 1994 року, з прийняттям відповідної Постанови Кабінету Міністрів України, його рівень не визначається у зв'язку з економічною кризою в країні. Він дозволяє зберегти та відтворювати не лише фізіологічні, а й якісні характеристики трудового потенціалу. Тому, на нашу думку, його доцільно використовувати як основу для визначення соціальних нормативів в країні;

- формування конкурентного середовища між роботодавцями та трудовим потенціалом, організації конкурсів і атестації персоналу;
- посилення захисту прав працівників шляхом розвитку системи договірних відносин у сфері оплати праці (генеральна, галузева, регіональна, колективна угода та індивідуальний трудовий контракт);
- оптимізація міжгалузевої, міжпрофесійної, міжкваліфікаційної та міжпосадової диференціації оплати праці.

Важливість політики формування доходів обумовлена тим, що низький рівень доходів населення виступає головним стримуючим чинником споживчого ринку, а отже, і сфери прикладання праці. Рівень доходів населення, що безпосередньо впливає на відтворення трудового потенціалу, не забезпечує якісного належного відтворення фізіологічних, професійних, трудових, інтелектуальних здібностей, формування інтелігенції, середнього класу у суспільстві.

У соціально-економічних умовах розвитку суспільства, що склалися наразі, середній клас можна розглядати як дійсний локомотив економіки та головну складову політики подолання бідності в Україні. Вона має поєднуватися з політикою становлення середнього класу. Для цього потрібно створення відповідних умов та використання ефективних економічних підходів.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Соціальний захист слід розглядати як систему законодавчих, економічних, соціально-психологічних гарантій, яка надає працездатним громадянам рівні умови для покращання свого добробуту за рахунок особистого трудового вкладу, а непрацездатним та соціально-вразливим верстам населення – перевагу у користуванні суспільними фондами споживання, пряму матеріальну підтримку, зниження податків. Період становлення ринкової економіки перед соціальною політикою активізує складні завдання. Зараз фактом дійсності стає те, що соціальний захист людей праці і всього населення знизився. Причиною є те, що на перехідний період недостатньо розроблена програма соціальних аспектів реформи.

Перехід до нової моделі соціальної політики пов'язаний з формуванням нових систем власності, що проходить спонтанно на фоні оперативних рішень нагальних проблем щодо захисту населення. Недоліки соціальної політики перехідного періоду: недосконале регулювання цін хоча б на мінімальний асортимент товарів народного споживання; нераціональні пропорції у зарплаті галузей та сфер економічної діяльності, бюджетного та приватного секторів; занепад відомчої соціальної інфраструктури; скорочення послуг безкоштовної медицини, освіти, соціального забезпечення та інше. Наслідки сучасної соціальної політики: розвал традиційних соціальних гарантій, руйнування трудової мотивації, погіршення стану здоров'я; зростання смертності; зубожіння населення. При розв'язанні цих проблем дедалі найважливішою стає соціальна ринкова економіка, що базується на свободі, морально відповідальній людині,

яка живе у демократичній правовій державі, становлення та розвитку середнього класу. Без міцних норм та ціннісних рішень, без відчуття спільноти та принципів правової держави навіть найефективніша економічна та суспільна політика не призведе до створення вільного, заможного, справедливого та впорядкованого суспільства.

Література

1. Donald J. Tramp and Robert T. Kiyosaki with Meredith Mciver and Sharon Lechter. WHY WE WANT TO BE RICH” –USA: «Rich Press», 2006. – 320 pages.
2. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс] / За ред. О.Г. Осауленко. –Режим доступу: <http://www.gorstat.kiev.ua/p.php3?c=496⟨1546&lang=1>.
3. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс] / За ред. О.Г. Осауленко. –Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Дворецька Г.В. Соціальна структура і теорія стратифікації / Г.В. Дворецька // Соціологія: навч. посібн. – К.: КНЕУ, 1999. – С. 124–144.
5. Жуковська А.Ю. Соціальні стандарти у сфері доходів населення та проблематика їх запровадження в Україні / А.Ю. Жуковська // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 11(101). – С. 181–189.
6. Концепція соціальної ринкової економіки: головні засади, досвід та нові завдання. – Бонн: Фонд Конрада Аденауера, 1999. – 33 с.
7. Круглий стіл. Соціальні та економічні параметри середнього класу в Україні. Від пошуку до визначення // Економіст. – 2005. – № 7. – С. 9–33.
8. Лібанова Е.М. Трансформаційні процеси, соціальна стратифікація і перспективи становлення середнього класу / Е.М. Лібанова // Економіка і прогнозування. – 2002. – С. 34-60.
9. Лук’янова Н. Загальноглобалізаційні проблеми людства і формування особистості в умовах сучасної України / Н. Лук’янова // Персонал. – 2010. – № 1(145). – С.42–48.
10. Оксамитна С. Середній клас у соціальній структурі українського суспільства / С. Оксамитна // Структурні виміри сучасного суспільства / За ред. С. Макеєва. – К.: Інститут соціології НАНУ, ЗАТ «Віпол», 2006. – С. 209–243.